

A close-up portrait of Johannes Wtenbogaert, a Dutch philosopher. He has a full, dark beard and mustache, and his eyes are looking slightly to the right. He is wearing a white, ruffled collar. The background is dark and textured.

Eric Cossee, Joost Röselaers
en Marthe de Vries (red.)

**Tolerantie
in turbulente
tijden** Johannes

**Wtenbogaert (1557-1644)
en denkers van nu over
verdraagzaamheid**

Tolerantie in turbulente tijden

Johannes Wtenbogaert (1557-1644)
en denkers van nu over verdraagzaamheid

Tolerantie in turbulente tijden

Onder redactie van
Eric Cossee, Joost Röselaers, Marthe de Vries

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van de Gilles Hondius Foundation, de Vera Gottschalk-Frank Stichting en de Remonstrantse Broederschap.

Ontwerp omslag: Garage BNO
Opmaak binnenwerk: Elgraphic
ISBN 978 90 435 3306 5
ISBN e-book 978 90 435 3307 2
NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

Voorwoord. Tolerantie in turbulente tijden 9
Eric Cossee, Joost Röselaers, Marthe de Vries

A. JOHANNES WTENBOGAERT EN TOLERANTIE

Politieke en religieuze context van de godsdiensttwisten
in de zeventiende eeuw

Johannes Wtenbogaert (1557-1644) 17
Marthe de Vries

Johannes Wtenbogaert en de Remonstrantie 34
Eric Cossee

Wtenbogaert over orde en tucht 50
Johannes Magliano-Tromp

‘De paus van Holland’ en zijn contacten met Oldenbarnevelt,
Maurits en Grotius. Johannes Wtenbogaert en de politiek 61
Jan Paul Heering

'De consciëntie is een seer teedere saecke': detentie in slot
Loevestein als toetssteen voor het gedoogbeleid na de Synode
van Dordrecht 77

Henk Nellen

'Niet uit devotie, maar uit nieuwsgierigheid'. Johannes
Wtenbogaert en zijn contacten met rooms-katholieken 96

Peter Nissen

'Wtgeschildert van Rembrandt, voor Abraham Anthonissen'.
Het portret van Johannes Wtenbogaert in het

Rijksmuseum 109

Marijke Tolsma

Rembrandt en Wtenbogaert 123

Henk van Os

B. TOLERANTIE IN DE TURBULENTE TIJDEN VAN NU

Wtenbogaert, de remonstranten en de overheid
als hoeder van tolerantie 129

Koen Holtzapffel

Over tolerantie in tijden van transitie, diversiteit en
gemeenschap 145

Antje van der Hoek

Zonder God gaat het niet 159

Kitty Herweijer

Tolerantie doet pijn 171
Paul Schnabel

'Jezus is liefde, en tot volgende week!' 185
Interview met Mpho Tutu door Marthe de Vries en Joost Röselaers

Wolven dromen van bossen, remonstranten van
verdraagzaamheid 192
Tom Mikkers

Biografieën 205

Voorwoord

TOLERANTIE IN TURBULENTE TIJDEN

In 2019 vieren de remonstranten hun vierhonderdjarig bestaan. Dat doen zij op twee manieren: door stil te staan bij hun veelbewogen geschiedenis, met name de turbulente beginperiode, én door vanuit het heden de blik te richten op de toekomst. Waar kunnen de remonstranten met hun theologie en hun kernwaarden relevant zijn en blijven? In deze bundel komen beide wijzen samen vanuit tolerantie, een van de remonstrantse kernwaarden. Hoe gaan remonstranten en anderen om met tolerantie, in de turbulente tijden van 1619 en 2019?

Vierhonderd jaar geleden verkeerde de jonge Nederlandse republiek op de rand van een burgeroorlog. Op allerlei terreinen liepen de spanningen hoog op: het land was in oorlog met Spanje en er was een interne machtsstrijd gaande tussen stadhouder Maurits en raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Een felle religieuze twist tussen twee Leidse hoogleraren, Arminius en Gomarus, vormde de lont in het kruitvat waardoor alles ontvlamde. Rond deze strijd, die handelde om de leer van de voorbeschikking, speelde nog een aantal andere thema's een rol, zoals tussen de 'rekkelijke' partij in de kerk en de 'precieze'. Deze laatsten stelden de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelberger Catechismus absoluut, terwijl de rekkelijken ruimte vroegen om over een aantal zaken van mening te kunnen verschillen. Zij vroegen ook ruimte om de mogelijkheid om deze belijdenisge-

schriften te wijzigen, als de tijd daarom vroeg. Omdat zij de overheid daarbij een belangrijke sturende rol toekenden werden zij ook wel de ‘politieken’ genoemd. Hun opponenten, de preciezen, waren van mening dat de kerk daar zelf over moest oordelen.

Na het overlijden van Arminius dienden vierenveertig rekkelijken in 1610 een verzoekschrift in, een remonstrantie, bij de Staten van Holland. Vanaf die tijd werden zij de remonstranten genoemd.

Stuwende kracht en woordvoerder van de remonstranten was Johannes Wtenbogaert. De complexiteit van de kerkelijke en politieke strubbelingen van die tijd komen in zijn persoon samen. Marthe de Vries schetst zijn rol bij de totstandkoming van de Remonstrantse Broederschap en laat zien hoe hij als jonge predikant al worstelde met de toenemende confessionalisering van de kerk. Lange tijd probeerde hij ruimte voor verschillende geloofsvisies te zoeken, maar de ontwikkelingen rond zijn vriend Arminius dwongen hem om op de voorgrond te treden. Eric Cossee licht Wtenbogaerts rol toe bij de totstandkoming van de Remonstrantie van 1610.

Wtenbogaert was een groot voorvechter van de verdraagzaamheid, maar deze was niet onbeperkt. Structuur, orde en zelfs tucht waren belangrijk, zoals Johannes Magliano-Tromp aantoonde. En voor Wtenbogaert was de overheid onmisbaar als hoedster van de godsdienstvrijheid. Hierin vond hij Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot aan zijn zijde. Zij zetten al hun papieren op de sturende rol van de overheid, maar onderschatten daarbij de weerstand in land en kerk. Het werd een ‘opgelegde tolerantie’, zoals Jan Paul Heering laat zien, die alleen maar olie op het vuur van verzet gooide.

Het verhaal is bekend: de partij van Wtenbogaert delfde het onderspit, zeker nadat Maurits voor hun tegenstrevers had geko-

zen. Op de Synode van Dordrecht 1618-1619 werden de remonstranten veroordeeld en uit de kerk gezet. Henk Nellen en Peter Nissen belichten een aantal aspecten van de moeilijke jaren die volgen: Nellen de gevangenschap van een aantal vooraanstaande remonstranten, waaronder De Groot in Loevestein, en Nissen de jaren van ballingschap van Wtenbogaert in Antwerpen en zijn contacten met katholieken.

Aan het einde van de jaren twintig keerde het tij: Frederik Hendrik heeft zijn broer Maurits opgevolgd en er kwam weer meer ruimte voor de remonstranten. Wtenbogaert keerde in 1626 terug naar Nederland en groeide uit tot de ‘kerkvader’ van de remonstranten. Zijn centrale positie is zichtbaar in het manshoge portret dat Rembrandt van hem heeft gemaakt. Marijke van der Meij en Henk van Os laten ieder hun licht op dit portret schijnen.

Het tweede deel van deze bundel brengt ons bij onze eigen tijd. Wat is de stand van zaken nu?

Koen Holzapffel laat zien dat wij weliswaar ver afstaan van de politieke oplossing die Wtenbogaert koos, maar dat de vraag naar verdraagzaamheid nog altijd actueel is. Voor het functioneren van onze democratie is verdraagzaamheid onmisbaar, want democratie betekent samenleven met verschillen. Wij raken echter wel aan nieuwe grenzen, zoals de intolerantie van de seculiere meerderheid ten aanzien van godsdienst.

Deze intolerantie tegenover religie, zeker door de generatie van voornamelijk seculiere millennials, vormt de inzet van de overwegingen van journaliste Kitty Herweijer. Het is een intolerantie die vooral voortkomt uit onbekendheid en ongemakkelijkheid. Maar de mens blijkt een ongeneeslijk religieus wezen te zijn en Herweijer onderzoekt een aantal substituten van religie: geluk als godheid, of de nieuwe voedsel-religie.

De tolerantie van de oude remonstranten moet in iedere tijd op-

nieuw verwoord en herijkt worden. Antje van der Hoek beschrijft de ontwikkeling van het tolerantiebegrip bij de remonstranten; van een streven naar een diversiteit van belijden, naar de ondubbelzinnige keuze voor een modern en verdraagzaam christendom aan het einde van de 19^e eeuw. Daar schuilt echter het gevaar dat de verdraagzaamheid tot ideologie wordt en daardoor vervlakt. Voor onze tijd hebben we meer nodig en het is ook de vraag naar hoe wij, als wij die verscheidenheid toelaten, nog gemeenschap met elkaar kunnen zijn.

Zowel Paul Schnabel als Mpho Tutu leggen hun vinger op de pijnlijke plek. Tolerantie doet pijn, aldus Schnabel, als je werkelijk een andere opvatting ruimte geeft. Hij vraagt zich af of Nederland echt een tolerante samenleving is, of dat de verdraagzaamheid meer voortkomt uit een pragmatisch samenwerken, omdat er zoveel verschillende partijen en groepen zijn.

Mpho Tutu sluit hier bij aan: zij heeft intolerantie aan den lijve meegemaakt en is teleurgesteld door de matheid en kleurloosheid van veel kerkelijke gemeenten in Nederland. De urgentie van verdraagzaamheid en zorg voor elkaar lijken alleen met de mond te worden beleden.

Oud algemeen-secretaris van de remonstranten, Tom Mikkers, prikkelt ons om niet krampachtig aan de oude waarden uit de geschiedenis vast te houden, als een gerieflijk mantra dat ons in slaap dreigt te sussen. Ze moeten gedeconstrueerd worden om opnieuw en meer dan ooit van betekenis te zijn in onze wereld.

In september 2019 vond een tentoonstelling plaats in het Rijksmuseum over 400 jaar remonstranten. Centraal daarin stond het portret van Johannes Wtenbogaert door Rembrandt. De hand op het hart, en met een melancholische, zoekende blik in de ogen. Wtenbogaert staat met hoofd en hart voor een tolerante samenleving, met ruimte voor geloofsvrijheid. Maar geheel gerust is hij er niet over. Er is nog een lange weg te gaan, en dat

maakt zijn toekomst onzeker. Dat dubbele gevoel rond tolerantie komt in vrijwel alle bijdragen terug. Of het nu om 1619 gaat, of om onze tijden: het zijn turbulente tijden wat tolerantie betreft (en in meer of mindere maten zal dat voor alle tijden gelden). Met deze bundel willen wij de waarde van tolerantie onder het licht houden, in al het dubbelzinnige dat het oproept.¹

Eric Cossee
Joost Röselaers
Marthe de Vries

1 Elk artikel in deze bundel staat op zich. U hoeft de bundel dus niet te lezen van begin tot einde. Het kan daarom ook zijn dat er soms enige doublures in voorkomen.

A.

**JOHANNES WTENBOGAERT
EN TOLERANTIE**

Politieke en religieuze context van de
godsdiensttwisten in de zeventiende eeuw

Rembrandt, Portret van Johannes Wtenbogaert, 1635, ets,
Utrecht, Museum Catharijneconvent.

Quem pia mirari plebes, quem castra solebant
damnare et mores aula coacta suos.
Tactatus multum, nec tantum fractus ab annis
Vvtenbogardus sic tuus, Haga, redit.
(vert. zie blz. 17)

Johannes Wtenbogaert (1557-1644)

Marthe de Vries

Hem die het trouwe volk, hem die het leger placht te
bewonderen, is het hof gedwongen geweest te veroordelen,
tegelijk met haar eigen gedrag. Veel heen en weer geslingerd,
maar toch niet door de jaren gebroken, keert, O Den Haag!,
uw Wtenbogaert zo weer terug.

H. Grotius¹

In 1633 poseerde Johannes Wtenbogaert voor Rembrandt. Hij was de leider van de remonstranten, die wegens hun te vrije geloofsopvattingen waren veroordeeld op de Synode van Dordrecht in 1619. Wat zij niet wilden, een afgescheiden kerk, gebeurde: noodgedwongen richtten zij in het najaar van 1619 een eigen kerk op, de Remonstrantse Broederschap.

Door zijn tegenstanders werd Wtenbogaert uitgemaakt voor Remonstrantse paus, voor zijn eigen aanhang was hij een remonstrantse sant, een kerkvader van de remonstranten. Voor een van die aanhangers schilderde Rembrandt het grote portret, dat nu een van de topstukken van het Rijksmuseum is.² Tegelijkertijd maakte hij ook bovenstaande ets van Wtenbogaert, die toen 76

1 Transcriptie en vertaling: prof. dr. H. J. de Jonge.

2 Zie ook het artikel van Marijke Tolsma in deze bundel: *‘Wtgeschildert van Rembrandt, voor Abraham Anthonissen*. Het portret van Johannes Wtenbogaert in het Rijksmuseum’, p. 109.

jaar was en sinds enkele jaren weer terug in de Nederlanden na een lange verbanning. Maar ondanks die hoge leeftijd was hij nog steeds aanvoerder van deze jonge kerk. Zijn goede vriend, Hugo de Groot schreef er een gedicht bij, een lofzang op deze Haagse predikant die zo smadelijk was behandeld, maar nu weer was teruggekeerd, ongebroken. Wie was Wtenbogaert, wat bewoog hem en hoe kwam hij op deze plek?

Utrecht

Johannes Wtenbogaert werd op 11 februari 1557 in Utrecht geboren als zoon van een schoolmeester. Zijn ouders hadden van hun eerste vijf kinderen drie kinderen verloren aan de pest, maar na twaalf jaar, toen zijn moeder al 46 was, werd Johannes geboren en later nog een zuster. Volgens zijn eigen biografie was hij voorbestemd om als jurist aan het hof van Utrecht werkzaam te worden. Hij volgde een juridische opleiding en werkte bij Dirck Aertsz van Buyren, procureur van het hof van Utrecht. Deze juridische ondergrond heeft hem later grote diensten bewezen in de kerkelijke conflicten, waarin hij betrokken raakte.

Utrecht kende in die jaren een bijzondere kerkelijke situatie. In de Sint Jacobskerk preekte Hubert Duifhuis, een pastoor die geleidelijk was overgegaan naar het protestantisme. Het was een gemeente waar de nadruk lag op de innerlijke overtuiging en niet op zichtbare en uiterlijke vormen van de kerk. Duifhuis hechtte groot belang aan de ethiek: mensen kunnen gedurende hun leven een volmaakt leven bereiken (dit tegen de strenge calvinisten). Het avondmaal stond open voor een ieder die mee wilde doen. De Sint Jacob kende ook geen kerkenraad (consistorie) met ouderlingen en diakenen. In plaats daarvan vervulden de kerkmeesters en de armenzorgers een aantal taken en zij werden bevestigd door de magistraat. Het merendeel van de magis-

traten zat onder Duifhuis' gehoor en ook Wtenbogaert was als jongeman regelmatig in zijn diensten te vinden.

De Sint Jacob was de oudste protestantse gemeente in Utrecht, maar na 1576, toen het in Utrecht gelegerde Spaanse garnizoen was teruggetrokken, begon een kleine groep calvinisten zich te organiseren. Aanvankelijk in grote schuren, maar vanaf 1578 in een eigen kerk, de Minderbroederkerk. Zij werden de consistorialen genoemd, omdat zij, in tegenstelling tot de Sint Jacob, wel een consistorie hadden, een kerkenraad. Zij hielden zich aan de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus. Vanaf 1579 kwamen de consistorialen en de volgelingen van Duifhuis steeds meer tegenover elkaar te staan.

Wtenbogaert had wegens een aanstelling aan het hof van Jan van Nassau een korte periode in Arnhem verkeerd en daar besloten dat in de kerk zijn roeping lag. Bij zijn terugkomst kreeg hij door de consistorialen een baan aangeboden als voorlezer en voorzanger en als catecheet voor de jeugd. Het was zijn collega Helmichius die zijn kwaliteiten zag en ervoor zorgde dat Wtenbogaert in 1580, deels op kosten van de stad Utrecht, voor studie naar Genève werd gestuurd. Daar leerde hij Jacobus Arminius kennen en er ontstond een diepe vriendschap, die hun beider leven zou bepalen.

Toen hij terugkwam in 1584 waren de tegenstellingen tussen de beide gemeenten verder verdiept. Aan het begin van zijn autobiografie gaat hij hier uitgebreid op in en wordt duidelijk dat een aantal belangrijke thema's in zijn latere werkzaamheden hier al manifest zijn. Wtenbogaert voelde zich klem gezet. Aan de ene kant sprak de irenische gemeente van Sint Jacob hem erg aan. Maar hij koos voor de consistorialen, omdat zij lang aanhielden en zij meenden ook aanspraak op hem te kunnen maken, omdat hij door hen naar Genève was gezonden. Maar er was nog een andere reden: 'Ick hielt my aen die zijde, die my hadde beroepen, die my oock dochte de beste reden te hebben,

soo veel aengingh, dat de kercke niet mocht wesen sonder ordre en discipline.³ Dit is voor Wtenbogaert het springende punt. In de leer omtrent de verkiezing verschilt hij van zijn striktere collega's van de Minderbroederkerk. Hij had Beza al tijdens zijn studie in Genève aangegeven dat hij hem daarin niet volgde, maar was desondanks met een prachtig getuigschrift naar Utrecht teruggezonden. Hij sloot in dat opzicht meer aan bij de Sint Jacob. Echter in de conflicten die tussen beide gemeenten waren, was dit voor hem niet het punt, maar ging het om de kerkelijke structuur.

Later zal Wtenbogaert door de contra-remonstranten verweten worden dat hij 'de rock gekeert had', omdat hij, in het kamp van de consistorialen zijn vroegere leermeester Duifhuis zou hebben bestreden. In zijn biografie werpt Wtenbogaert dit verre van zich: Duifhuis was al overleden en het ging niet om de leer, maar om de discipline. 'Want ick in mijn ghevoelen, aengaende de substantie van de kerckelijcke regieringhe ende discipline (daer over eyghentlijck tot Utrecht de questie was) noyt en ben verandert. Oock siet men dat ick het contra-remonstrantsche gevoelen noyt precijs en hebbe toegestaen, maer alle tijdt na moderatie getracht.'⁴

In zijn prachtige studie *Calvinists and Libertines* gebruikt Benjamin Kaplan de situatie in Utrecht om het fenomeen van de confessionalisering te illustreren. Een ontwikkeling die zich in de hele breedte van religieus Europa voordeed, waarbij de grenzen van de eigen geloofsovertuiging steeds scherper werden afgetekend door belijdenissen en kerkorden. In Nederland speelde dit proces zich af tegen de achtergrond van de opstand tegen de Spaanse, rooms-katholieke overheersing en groeide de

3 Johannes Wtenbogaert, *Leven, Kerckelycke bedieninge ende zedige verantwoordingh*, (1647), 2.

4 Wtenbogaert, *Leven*, 5.

behoefte aan duidelijkheid van de eigen geloofsrichting.

Het midden kwam steeds meer onder druk te staan. Wtenbogaert, en in zijn kielzog de latere remonstranten, was een uitgesproken voorbeeld van iemand die in dit alles het juiste midden zocht. 'Moderatie', zoals hij dat zelf omschreef. In die zin droeg hij zowel de Sint Jacob als de Minderbroederkerk in zich mee. De nadruk op ethiek en geloofsvrijheid van de een en het besef dat een zekere structuur, organisatie onmisbaar is om een goede gemeenschap te vormen, van de ander.

Wtenbogaert beschouwde zichzelf niet als een groot theologisch denker, daarvoor deed hij graag een beroep op zijn geleerde vrienden, Jacobus Arminius en later Simon Episcopus. Zijn kracht lag meer de verbinding en zorgen dat er een structuur kwam, waarbinnen die theologische vrijheid gestalte kon krijgen. Dat betrof de ordening van de kerkgemeenschap zelf. Wtenbogaert was bij veel pogingen tot het opstellen van een kerkorde betrokken. Maar het ging ook over de inbedding van de kerk in de maatschappij, de verhouding kerk en staat. Tegen de confessionaliserende tendens binnen de kerk zag hij de staat als hoeder van de tolerantie.

Den Haag

De conflicten in Utrecht liepen hoog zo hoog op dat de magistraat in 1589 geen andere mogelijkheid zag dan alle predikanten te ontslaan. Wtenbogaert werd daarop naar Den Haag gehaald, op verzoek van stadhouder Maurits, om daar tijdelijk te preken. Dit werd omgezet in een beroep, aanvankelijk voor twee jaar, maar al snel voor onbepaalde tijd. Wtenbogaert bleef echter zeer betrokken op de Utrechtse gemeente, waar hij zich nog altijd mee verbonden voelde. In turbulente tijden werd hij regelmatig door Den Haag uitgeleend en het was in Utrecht dat in 1612 een kerkorde van zijn hand werd aangenomen.

De benoeming in Den Haag plaatste Wtenbogaert midden in het kerkelijk-politieke krachtenveld van die tijd. Hij was beroepen door de Haagse gemeente, maar kreeg er al snel een aanstelling bij: hofpredikant van Maurits. In 1599 werd hij door loting aangewezen om met het leger mee te gaan naar Bommel. Aanvankelijk voor twee maanden, maar Wtenbogaert viel zo in de smaak dat hij werd meegevraagd bij de militaire campagne van 1600 naar Vlaanderen, Duinkerken en uiteindelijk de slag bij Nieuwpoort. Hij bleef veldpredikant tot 1610 (Gulick) en 1614 (Rees en Wesel).

In 1591 vestigde Louise de Coligny zich in Den Haag, samen met haar zoon en halfbroer van Maurits, Frederik Hendrik. Wtenbogaert werd de huispredikant van de Oranjes en hij kreeg vooral een goede band met Louise de Coligny. Toen Maurits zich in 1617 openlijk van Wtenbogaert afkeerde, bleef zij trouw zijn diensten bezoeken en zorgde zij dat hij, toen hij tijdens zijn verbanning na de Synode van Dordrecht naar het buitenland moest vluchten, door haar goede contacten onderdak in Frankrijk kreeg. Wtenbogaert werd ook aangesteld als leermeester van Frederik Hendrik: hij gaf hem latijn en godsdienstlessen. Lang had Wtenbogaert gehoopt dat deze band ook de remonstrantse ballingen zou helpen, toen Frederik Hendrik zijn broer opvolgde. Maar Frederik Hendrik bleek minder voor hen te kunnen doen, dan Wtenbogaert had verwacht.

In Den Haag ontmoette hij Johan van Oldenbarnevelt, raads-pensionaris en landsadvocaat van de Staten van Holland. Oldenbarnevelt was tien jaar ouder, maar tussen beide mannen ontstond een hechte vriendschap en zij trokken vele malen gezamenlijk op in kerk en politiek.

Het vroeg stuurmanskunst om in de turbulente tijden waarin de Nederlanden zich bevonden het roer te houden: Oldenbarnevelt, niet bekend om zijn religieuze betrokkenheid (het was Wtenbogaert die hem na jaren weer aan het avondmaal

kreeg)⁵ worstelde met de toenemende religieuze spanningen. Door verschil van mening over de betekenis van een aantal onderdelen in de belijdenis, met name het punt van de uitverkiezing, groeide de roep om een nationale synode om hierover een beslissing te brengen.

Wtenbogaert en Oldenbarnevelt waren beiden bevreesd voor escalatie en het uiteenvallen van de kerk, als men de beslissing aan de kerk zou overlaten. Voor hen was het de overheid die een leidende en bemiddelende rol moest vervullen in deze religieuze conflicten.

De eerste jaren in Den Haag zette Oldenbarnevelt Wtenbogaert in om in een aantal religieuze conflicten te bemiddelen en maakte hij dankbaar gebruik van zijn verbindende kwaliteiten. Zoals in Medemblik, waar een voormalige Utrechtse predikant, Taco Sybrands door zijn zeer vrije opvattingen voor problemen zorgde, of de vrijdenker Herman Herberths in Gouda en Cornelis Wiggertsz in Hoorn.

Wtenbogaert bemiddelde ook in Amsterdam, waar zijn goede vriend Jacobus Arminius het aan de stok kreeg met zijn streng orthodoxe collega Plancius. Het was Wtenbogaert die als curator van de Leidse universiteit in 1602 voorstelde om Arminius naast Franciscus Gomarus als hoogleraar te beroepen.

Woordvoerder van de remonstranten

In de loop der jaren tekende de confessionalisering zich steeds scherper af en kwamen de ‘rekkelijken’, die pleitten voor meer vrijheid in de interpretatie van belijdenis en catechismus, tegenover de ‘preciezen’ te staan, Arminius tegenover Gomarus.

Toen Arminius in 1609 overleed, trad Wtenbogaert naar vo-

5 Wtenbogaert, *Leven*, 7.

ren als woordvoerder van de rekkelijken en het verzoekschrift, de remonstrantie, dat zij in 1610 bij de Staten van Holland indienden, was van zijn hand.⁶

Voor Wtenbogaert kon de leerstellige discussie niet zonder een discussie over de verhouding van kerk en staat (wie roept de nationale synode bijeen om deze theologische geschillen te beslechten?) en over de macht van de belijdenisgeschriften (hoe dwingend mag men de ondertekening vragen van deze, door mensen opgestelde en dus feilbare teksten?). Deze twee punten omlijstten de zogenaamde vijf artikelen van de remonstranten, die het theologische hart van de Remonstrantie vormden. Voor Wtenbogaert was een dominante rol van de overheid onmisbaar om de tolerantie in de kerk te garanderen en te voorkomen dat zij door onderlinge onverdraagzaamheid uiteen zou vallen. Die gedachte werkte hij verder uit in het geschrift *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in Kerkcelicke saecken*, dat verscheen in februari 1610, enkele maanden voordat de remonstrantie werd ingediend. Het is het werk dat wellicht het dichtst bij zijn eigen drijfveren lag, waarin zijn theologische en zijn juridische achtergrond samenkwamen.⁷ Jan Paul Heering gaat in zijn artikel uitgebreider op deze politieke aspecten in.

In de jaren die volgden werd Wtenbogaert de onbetwiste aanvoerder van de remonstranten en in nauwe samenwerking met de landsadvocaat en Hugo de Groot probeerde hij om de groeiende geest van onrust en onbehagen van de strengere calvinisten in de fles te houden. Maar het was al te laat en hun pogingen om de geest weer terug te duwen (zoals met de Resolutie tot de vrede

6 Zie het artikel van Eric Cossee, 'Johannes Wtenbogaert en de Remonstrantie', p. 34.

7 Zie het artikel van Jan Paul Heering, "'De paus van Holland' en zijn contacten met Oldenbarnevelt, Maurits en Grotius. Johannes Wtenbogaert en de politiek', p. 61.

der kerken uit 1614, waarin bepaald werd dat men niet over de controversiële punten als de uitverkiezing mocht preken), gooiden alleen maar meer olie op het vuur.

Naast deze theologische strijd groeide ook de machtsstrijd tussen Oldenbarnevelt en een groot aantal magistraten aan de ene kant en Maurits aan de andere. Wtenbogaert bevond zich middenin dit theologische en politieke krachtenveld. Bevriend met Oldenbarnevelt, hofprediker van de Oranjes en nauw bevriend met de Groot. In zijn persoon werd de verwevenheid van geloof, politiek, maar ook persoonlijke vriendschappen duidelijk.

Gaandeweg braken de toenemende spanningen hem op: met als dramatisch dieptepunt 23 juli 1617, toen Maurits met groot gevolg niet naar de Hofkapel ging, waar Wtenbogaert preekte, maar naar de Kloosterkerk, die de contra-remonstranten zich slechts twee weken daarvoor hadden toegeëigend. Maurits had gekozen en zijn keuze gaf de doorslag, zoals Joost van den Vondel het beschreef in de *Ionkste Hollantsche Transformatie*⁸:

Gommer en Armijn te Hoof
Dongen om het recht geloof
Yeders in-gebracht bescheijt
In de Weech-schael wert geleijt
Docter Gommer arme knecht
Haddet met den eersten slecht,
Mits den schranderen Armijn
Tegen Bezam, en Calvijn
Ley den Rock van d'Advocaet,
En de Kussens van den Raet,

8 J.F.M. Sterck ea.(eds), *De werken van Vondel. Eerste deel 1605-1620*. De Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur (Amsterdam 1927), 789-791.

En het breijn dat geensins scheen
Ydel van gesonde reen,
Brieven die vermelden plat
'tHeylich recht van elcke Stadt.

Gommer sach vast hier en gins
Tot so lang mijn Heer de Prins
Gommers syd' die boven hing,
Trooste met sijn stale Kling
Die so swaer was van gewicht,
Dat al't ander viel te licht.
Doen aenbad elck Gommers pop
En Armijn die kreech de Schop.

Het was duidelijk: het zwaard van Maurits legde het meeste gewicht in de schaal. In de vroege morgen van 29 augustus 1618 ging Wtenbogaert bij Oldenbarnevelt langs om met hem over een verzoekschrift aan de Staten te spreken: het zou de laatste keer zijn, dat hij hem sprak. Die dag werd Oldenbarnevelt opgepakt en wist ook Wtenbogaert dat hij niet meer veilig was in Den Haag. Hij vluchtte, aanvankelijk naar Rotterdam, maar al snel daarna naar Antwerpen. Hij was toen 62 jaar oud.

De rest is bekend: de synode van Dordrecht werd belegd, de remonstranten werden 'geciteerd', gedagvaard en uiteindelijk veroordeeld. Simon Episcopus was de leider van de gedagvaarde remonstranten. Vanuit Antwerpen onderhield Wtenbogaert nauw contact met hen, want hij bleef de motor achter het geheel. Episcopus was de theologische leidsman, Wtenbogaert de organisator, woordvoerder en stimulator.

Datgene waar Wtenbogaert de hele tijd tegen had gestreden, gebeurde: de remonstranten werden veroordeeld, hun predikanten verbannen.

In 2019 vieren de remonstranten hun vierhonderdjarig bestaan. Dat doen zij op twee manieren: door stil te staan bij hun veelbewogen geschiedenis, met name de turbulente beginperiode, én door vanuit het heden de blik te richten op de toekomst. Waar kunnen de remonstranten met hun theologie en hun kernwaarden relevant zijn en blijven? In deze bundel komen beide wijzen samen vanuit de remonstrantse kernwaarde van tolerantie. Hoe gaan remonstranten en anderen om met tolerantie, in de turbulente tijden van 1619 en 2019?

Centraal in deze bundel staat de persoon van Johannes Wtenbogaert (1557-1644), stuwende kracht en woordvoerder van de remonstranten. Rembrandt heeft hem bijzonder fraai in beeld gebracht: de hand op het hart, en met een melancholische, zoekende blik in de ogen. Wtenbogaert staat met hoofd en hart voor een tolerante samenleving, met ruimte voor geloofsvrijheid. Maar geheel gerust is hij er niet over. Er is nog een lange weg te gaan, en dat maakt zijn toekomst onzeker. Dat dubbele gevoel rond tolerantie komt in vrijwel alle bijdragen van deze jubileumbundel terug. Of het nu om 1619 gaat, of om onze tijden: het zijn turbulente tijden wat tolerantie betreft. In deze bundel peilen de auteurs hoe het in deze tijd met de waarde van tolerantie gesteld is. Zij voeren pleidooi voor tolerantie als een van de remonstrantse kernwaarden.

Met medewerking van Johannes Magliano-Tromp, Jan Paul Heering, Henk Nellen, Peter Nissen, Marijke Tolsma, Henk van Os, Koen Holtzappel, Antje van der Hoek, Kitty Herwijer, Paul Schnabel, Mpho Tutu en Tom Mikkers.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

